

Il rumantsch en temp modern

La fin dil Stadi dallas Treis Ligias ha entschiet 1797. Quei onn ha la Vuclina, ch'ei stada tiara subdita dallas Treis Ligias naven da 1512, sefatga libra dallas Treis Ligias ed ei vegnida integrada da Napoelon sin giavisch dils avdents ella 'Republica cisalpina'. Quella era vegnida creada igl onn avon da Napoleon sin basa da sias victorias sur ils Austriacs ell'Italia dil Nord. Ella cumpigliava en emprema lingia la Lumbardia ed entginas regiuns vischinas, mo ei deva dasperas ell'Italia dil nord aunc ina 'Republica ligurina' entuorn Genua e la 'Republica Veneziana', ch'el ha denton schau als Austriacs per cumpensar territoris ella Hollanda, ch'el veva priu dad els. La Vuclina fuss magari stada pronta da restar tier las Treis Ligias, sche quellas vessan acceptau ella sco quarta ligia culs medems dretgs sco las autras. Mo las Treis Ligias han tratg la caussa alla liunga e schau sparir il datum da decisiun, aschia che l'integraziun dalla Vuclina ella 'Republica cisalpina' ei vegnida definitiva igl october 1797. Mo in'jamna pli tard ha quella confiscau tut ils beins dallas Treis Ligias en Vuclina, quei ch'ei stau in desaster finanziel per quellas. La 'Republica cisalpina' ha bein cuzzau mo sis onns ed ei lu daventada ina 'Republica taliana' pli gronda, e quella gia 1805 il 'Reginavel d'Italia', ch'ha era buc cuzzau ditg, mo la Vuclina ei stada piarsa per adina pil Grischun.

1798 ha Napoleon instituiu la 'Republica helvetica', che cumpigliava la pli gronda part dalla Svizra da pli tard, denton aunc senza Genevra, Neuchâtel e differentas parts dil Jura. Cun quei ha el saviu garantir igl access all'Italia dil nord sur il Grond S. Bernard. Persuenter leva l'Austria access all'Italia dil nord sur ils pass grischuns, cunzun che la Vuclina s'udeva uss tier la Republica cisalpina ed era cun quei els mauns da Napoleon. Gest quei leva Napoleon impedir, aschia ch'igl ei vegniu 1799 e 1800 tier differents cumbats denter ils Franzos ed ils Austriacs el territori dallas Treis Ligias. Damai che domisduas tiaras vevan era lur adherents en quei territori sez, ein lezs secapescha era semischedai en quels cumbats. Ina part dil Grischun, cunzun Maiavilla e Malans, ch'eran medemamein subdits dallas Treis Ligias, schegie cun dretgs specials, han vuliu s'integrar ella Republica helvetica, mo la gronda part dils cumins dallas Treis Ligias ei stada encunter. Quels han clamau ils Austriacs en agid, aschia ch'ei ha dau igl october 1798 igl empren ina occupaziun austriaca dallas Treis Ligias. Quei han ils Franzos vuliu impedir ed han perquei attaccau la primavera dil 1799 las Treis Ligias. Ei han era occupau relativamein spert quei territori e la regenza installada dils Franzos ha uniu las Treis Ligias culla Republica helvetica sco cantun Rezia. Mo ils Austriacs han empruau da reconquistar quei territori cun agid dils Sursilvans, surtut ils Sursilvans dalla Cadi. Mo ton ils Austriacs sco ils Sursilvans han spiars ils cumbats culs Franzos. Cunquei che quels dalla Cadi vevan sturniu 80 perschuniers franzos e zuppau lur monduras en claustra, ei quella ed il vitg da Muster vegni arsentai ils 6 da matg. Per la scienza historica e linguistica ei quei stau in donnun: tut ils documents dil cumin dalla Cadi e l'entira biblioteca dalla claustra cun tut ses manuscrets ein barschai ed i definitivamein a piarder cheutras. Las mineralias che Pader Placi a Spescha veva rimnau han ils Franzos priu cun els sco part dalla cuntribuziun d'uiara che la Cadi ha stuiu pagar. Ils Franzos han era deportau cun quella caschun differents adherents, per part era mo presuntivs, dils Austriacs e menau quels a Salins en Frontscha, denter quels era landrehter Theodor de Castelberg, che nus vein entupau ella davosa lecziun (II-11, p.93).

Mo gia 15 dis pli tard han puspei ils Austriacs occupau il Grischun ed ils Franzos han stuiu seretret. Era ils Austriacs han priu ostagis e deportau quels ad Innsbruck, denter quels era

dus, che nus vegnin aunc a tractar el decuors da quei semester, Mattli (Matthias) Conrad, predicant ad Andeer, e Pader Placi a Spescha dalla claustra da Mustér. Il domini dils Austriacs ha cuzzau bien in onn, mo il zercladur 1800 han ils Franzos puspei survegniu il surmaun. La Republica helvetica ei vegnida acceptada dils contrahents ella pasch da Lunéville il fevrer 1801, mo il destin dallas Treis Ligias ei buc vegnius fixaus definitivamein cun quella caschun, aschia ch'ei ha puspei dau dispetas internas. Mo Napoleon ha fatg spert ina fin da quellas dispetas e decretau il zercladur 1801, che la Rezia vegni integrada ella Republica helvetica. La regenza da lezza ei denton vegnida scatschada in onn pli tard dils purs bernes. Sin quei han ils Franzos puspei occupau la Svizra. Lezza ha survegniu 1803 ina nova costituziun da Napoleon sez, l'Acta da mediaziun. En quel ei il territori dallas Treis Ligias integraus ella Helvetia, per l'emprema ga cul num Grisons, tud. Graubünden, e buc pli Treis Ligias ni Rezia. Tier quei eis ei lu restau tochen sil di dad oz. Perquei vegn lu era indicau, ch'il cantun Grischun seigi entraus 1803 ella Confederaziun, mo ch'el ha gia fatg part dalla Republica helvetica e che Napoleon ha decidiu domisduas gadas quei, leg'ins buc aschi savens. Ei ha efectivamein aunc dau ina ni l'otra emprova da turnar anavos tiel stadi dad avon suenter la terrada da Napoleon e la fin dalla costituziun da mediaziun 1813. Il schaner 1814 ha ei dau ina pintga revoluziun, e la costituziun veglia ei puspei vegnida messa en valur. Il matg han ils Grischuns schizun empruau da reconquistar la Vuclina. Chiavenna ei vegniu occupau, mo treis dis pli tard han ils Grischuns stuiu seretret avon las armadas Austriacas. La finala ha lu in Congress a Vienna 1814/15 sclariu definitivamein la caussa. El ha confirmau aunc alla fin dil 1814 l'appartenientscha dil Grischun alla Confederaziun Svizra e la stad 1815 era la sperdita dalla Vuclina, ch'ei vegnida attribuida als Austriacs ensemen cul ducadi da Milaun. Il Grischun ha denton manteniu aunc in pulit temp siu sistem da pli baul cun treis regents, in da mintga anteriura ligia, ed il sistem da votaziun tenor ils cumins, buc en votaziuns ed elecziuns generalas dil pievel. Pér 1854 ein votaziuns digl entir pievel era vegnidas introducidas el cantun Grischun sut ils squetsch dalla nova costituziun federala da 1848. Quella midada han denton aunc las vischnauncas giudizialas giu da sancziunar, quei ch'ellas han fatg cun in pli da 58 encunter 9 vuschs, la davosa decisiun tenor il sistem dallas vischnauncas giudizialas.¹

Igl ei evident, ch'ins ha giu duront quei temps auters quitaus che da procurar per il manteniment dil romontsch. La sperdita dalla Vuclina ha menau a grondas sperditas dad entradas, ed ils cumbats denter ils Austriacs e Franzos han caschunau gronda pupira egl entir Grischun, perquei che la schuldada da quellas armadas seprovientavan ella tiara sin donn e cuost dils habitonts. A quels restava bunamein nuot, mintgamai ch'ina armada era ida tras lur territori. Ei vegnevan era sfurzai da far lavurs per las armadas, p.ex. procurar pil transport e rumper via tras la neiv igl unviern. Strusch che l'uiara ei stada definitivamein alla fin ei il vulcan Tambora ruts or 1815 ell'Indonesia, e sia tschendra ha stgirentau grondas parts dall'Europa aschia, ch'ei ha praticamein dau negin fretg 1816, culla conseguenza, ch'ei ha dau in onn da fomaz 1816/17. La raschun per quella stad senza sulegl han ins denton saviu eruir pér 1920, bien 100 onns pli tard. Ei ha lu duvrau in pèr onns, tochen ch'il cantun Grischun ei serevegnius da tut quellas disgrazias.

¹ Ina cuorta survesta da quei temps dattan ADOLF COLLENBERG e MANFRED GROSS, *Istorgia grischuna*, Cuir 2003, p.200-211. Fetg pratic per survegnir ina survesta cronologia da quei temps ei EUGEN DURNWALDER, *Kleines Repertorium der Bündner Geschichte*, Chur 1970, p.74-78, nua ch'ils differents schabetgs ein indicai en successiun cronologica.

Quei semuossa lu era ella producziun da stampats romontschs. Fertion ch'ei ha dau igl onn 1794 21 stampat romontsch e denter 1795 e 1798 mintgamai denter 10 e 13, ha ei dau 1799 mo dus pli: in *Cudisch dil uffeci de Nossa Dunna* (BR 1733) ed ina missiva dils "members dils legislaturs della Helvetica Republica ina ed indivisibla, commissaris della regenza en Rhetia als burgers dil cantun Rhetia" (BR 4481) dad ina pagina, buc gest ovras indispensablas pil romontsch. Ei va vinavon cun in (1814) tochen tschun stampats ad onn tochen igl onn 1820, savens denton mo stampats dad ina tochen silpli 16 paginas. Igl onn 1820 ha ei puspei dau 10 stampats, bunamein tonts sco 1798, il davos onn dil stadi dallas Treis Ligias. Ei ha era aunc dau pli tard onns pli maghers per la producziun, denton buc pli periodas pli liungas.

Quei che croda denton en egl, sch'ins mira pli exact, ei ch'ei entscheiva a dar novas tematicas che vegnan tractadas, sper ils cudischs religius e las proclamaziuns ed ils decrets statals. Igl emprend cudisch da quei gener el cantun Grischun cumpara 1804 cul tetel: *Cudischet par uffonts ca vulten emprender da liger rumonsch (...)* (BR 1503) ed ei procuraus da Mattli Conrad, predicant d'Andeer, ch'era vegnius deportaus ad Innsbruck, che valeva pia per in progressiv. Cudischs per emprender da leger e da scriver deva ei gia avon ed era suenter aunc in pèr. Era il diember da paginas ei cun 16 paginas buc pli voluminus ch'ils cudischs vegls. Quei ch'ei pli special ei, ch'ei setracta digl emprend d'ina seria da treis cudischs da scola. Effectivamein quintav'ins da quei temps e tochen viers la fin dil 19avel tschentaner cun treis cudischs da scola: in ABC per emprender da leger e scriver, in cudisch da lectura cun tocs pli cuorts per exercitar, e per finir in cudisch d'instrucziun general sur dad autras scienzas, sco historia, historia naturala e geografia. Quei tunscheva pils quater onns scola ch'ins frequentava el meglier cass da quei temps. Effectivamein ha Mattli Conrad publicau 1816 in secund cudisch cun tocs pli cuorts: *Anchinas fablas ad historias messas en poesia romanscha (...)* (BR 1499) cun 88 paginas, e 1816 per finir lu aunc in tierz: *Quel nief a nief a nizeivel cudischet da scola tiers diever ad antruvidament per la suenter cunaschientscha desideranta giuventengia (...)* (BR 5818) cun 162 paginas. Quei ei ina translaziun dil cudisch da scola da Heinrich Zschokke, *Das neue und nützliche Schulbüchlein zum Gebrauch und Unterricht für die wissbegierige Jugend im Bündnerland*, cumpariu 1798 a Reichenau; aunc dil temps dallas Treis Ligias, igl emprend e davos cudisch da scola modern da quei stadi. Cun quel ha la scola d'Andeer giu sco emprema scola a disposiziun tut ils treis cudischs previ per la scola, mo ei ha tuttina duvrauu 22 onns, tochen ch'igl ei stau aschi lunsch. Mattli Conrad ha aunc denton aunc fatg differentas autras caussas denteren, e sin ina ni l'otra da quellas vegnin nus aunc vegnir.

Quels cudischs ein vegni fatgs dil tuttafatg sin basa privata, sco quei che l'entira scolaziun funcziunava da quei temps. In pèr vischnaucas pli progressivas vevan entschiet a sustener ni menar sez ina scola publica, denter quellas era Andeer, nua che Mattli Conrad era predicant. Mattli Conrad veva gia 1794 indicau quei en siu cudisch da canzuns (BR 1505), suenter ina "Canzun par un scular suenter la scola", dil reminent en quater vuschs: "La Scola ordinaria ad Andeer ven pagada d'ilg Vaschinadi, a bucca da Privats, par quei ei noss'Obligaziun d'urar par quel". El cuntinuescha lu: "O ca minchia Vischnanca parness quella Resoluziun: da muntaner lur Scolas publicas pli gigi, ca sco ün ha par Isonza – S'ilg meins miez On – " (p.225). Usualmein era ei pia pli pauc ch'in miez onn. Mo da quellas vischnaucas progressivas deva ei paucas el Grischun romontsch da quei temps.

Era en autras regiuns dat ei emprovas da procurar per cudischs da scola. Da 1805 dat ei in cudisch ch'ha igl entir alfabet el tetel ed ei stampaus a Bregenz (BR 6). Gion Deplazes suppona bein cun raschun ch'el stetti en connex culla claustra da Mustér². La stamparia dalla claustra era bein barschada culla claustra, aschia ch'ìls paders han stuiu schar stampar ordeifer lur ovras, e lu pli bugen ell'Austria catolica che a Cuera reformau. Aunc il medem onn ei la *Grammatica Ramonscha per emprender il Lungaig Tudeschg* da P. Baseli Veith cumparida, medemamein a Bregenz (BR 5547). Alla fin da quella dat ei aunc in *Vocabulari ú Raccolta de Plaidis Tudeschgs e Ramontschs suenter igl Alphabet* da 100 paginas, igl emprem "vocabulari" tudestg e sursilvan. Quella ha giu ina predecessura bia pli mudesta e senza vocabulari gia 1771 (BR 5548). . Empau pli tard suonda la *Arithmetica u cudisch de Quin*, procurada da P. Beat Ludescher e cumparida a Feldkirch igl onn 1809 (BR 3264). Gia ils tetels da quels cudischs lain denton supponer, ch'ei erien buc destinai per la scola publica, mobein per la scola claustrala, ch'era daventada 1804 per cuort temps la scola cantunala catolica ufficala dil Grischun, ferton che la scola cantunala protestanta era a Cuera. Sin quei cudisch revegn jeu aunc en connex cun sia terminologia.

Ell'Engiadina ei en emprema lingia da numnar in cudisch da scola tut special, cumpariu 1818/1819 per l'emprema gada, procuraus dad Andrea Rosius à Porta, cul tetel *Il magister amiaivel* ed il sottitel *chi muossa als infants a lear e ad incler quei ch'els lean*, pia "da leger e capir quei ch'els legian" (BR 3967)³. Tetel e sottitel ein secapescha programmatics. "magisters amiaivels" ein da quei temps segir ina excepziun, e quel cheu duei buc mo mussar da leger als affons, mobein era da capir quei ch'ei legian. Quei ei lu claramain encunter il sistem dils catechissem, nua ch'ìls affons vevan d'emprender ordado las rispostas, senza ver ina idea, tgei che quei ch'ei detgien si ordado vegli veramein dir. Il cudisch cumpeggia 200 paginas e va dallas cefras sur ils bustabs e las silbas tier texts e quens da different gener. Naven da pagina 171 vegn era aunc mussau tudestg als affons, e las davosas 5 paginas ein schizun screttas en scartira tudestga currenta. El tracta pia veramein tut quei ch'in giuven stuess saver da quei temps. Ei dat denton era ina versiun scursanida da mo 48 paginas (BR 3969), cumparida il medem onn. Tier à Porta ves'ins fetg bein, danunder che quellas novas ideas vegnan. El era staus 14 onns predicant d'armada dil regiment dalla famiglia dils Salis-Marschlins en survetsch franzos e veva giu leu en emprema lingia l'incumbensa d'instruir ils affons da quels e dils auters uffiziers da quei regiment. Il regiment ei lu vegnius abolius 1892 en consequenza dalla Revoluziun franzosa. A Porta ei lu turnaus a casa ed ha fundau in internat a Ftan, perquei ch'ei deva aunc neginas scolas ell'Engiadina. El era in vehement adversari dalla scola veglia, che sebasì mo sigl emprender ordado, treneschi pia mo la memoria dils affons, buc denton lur intelletg. En l'introducziun a siu cudisch da scola pretendia el era, ch'ìls "ödius instrumaints da disciplina" stoppien svanir en scola, en emprema lingia secapescha la torta ni il fest, cul qual il scolast teneva uorden en scola.

Igl ei denton gleiti semussau, che la munconza d'ina normaziun pli unitara e fixa pil romontsch veva in dischavantatg enorm per ina scolaziun pli intensiva. Conrad veva scret ses cudischs da scola en in lungatg che sebasava silla scripziun protestanta sursilvana, veva

² GION DEPLAZES, *Geschichte der sprachlichen Schulbücher im romanischen Rheingebiet*, Luzern 1949, p.35, leu p.19-40 era bia autras informaziuns davart las stentas per la scola romontscha da quei temps.

³ Il cudisch ei uss era cuntenschibels ella reit ed ei d'anflar en Swissbib cun 'Porta Magister', il cudisch digitalisau 2011.

denton empruau da modificar quella empau per adattar ella al sutsilvan, nua che lez veva fuormas che mavan en direcziun dil ladin. Perquei han ses cudischs da scola buc giu pli ch'in success local, malgrad ch'els eran ils emprems e ch'ei deva schiglioc nuot auter da quei gener per romontsch. Il cudisch da scola da Rosius a Porta ei bein vegnius duvraus duront in cert temps, silmeins ell'Engiadina bassa. La versiun liunga ei vegnida restampada 1831 ina secunda gada, la cuorta 1840, 10 onns avon ch'igl ABC uffical dil cantun ei cumparius. Schebein el ei era vegnius duvraus en Engiadin'aulta, ei grev d'eruir. La versiun cuorta ei strusch vegnida duvrada leu, perquei ch'ei dat auters cudischs per quei en Engiadin'aulta, numnadamein differentas *Tevlettas*, p.ex. 1823 (BR 5138), 1825 (BR 1412), 1836 (BR 5169) e 1844 (BR 5170). Cudischs da leger hai jeu denton buc saviu eruir per l'Engiadin'aulta denter 1800 e 1850, mo cheu dess ei aunc dabia che fuss aunc d'intercurir pli exact. Per quei stuess ins denton ver access al magasin dalla Biblioteca cantunala, ch'ins savess dar in'egliada sin in cudisch suenter l'auter, schiglioc vegn ei memia difficultus.

Mintga regiun romontscha, gie mintga vischnaunca, ha fatg culla scola tenor agen gust, e las biaras vischnauncas romontschas nuot dil tut. En entginas autras han ins semplamein introduciu la scola per tudestg. Quei vegneva era propagau activamein da biars pedagogs da quei temps, e buc mo da tudestgs, mobein era da romontschs, perquei ch'els eran dil meini, ch'il romontsch seigi in impediment per la scolaziun dil pievel. Ins sappi buc contonscher la mira d'alfabetisaziun e da scolaziun dil pievel cul romontsch e fagess meglier dad introducir ina scola tudestga el territori romontsch. Cun quei stessien dapli cudischs da religiun, morala, historia ed autras scienziass era a disposziun als Romontschs. Auters han denton era defendiu detschartamein la scola romontscha, cunzun Mattli Conrad. Per l'ina ha el fatg attent, ch'ils Romontschs segien buc menders ch'ils Tudestgs, malgrad ch'ei maunchi cudischs da religiun e da morala ad els. Lu drova el era igl argument, ch'ils Romontschs emprendien persuerter pli spert latin, talian, franzos, spagnol e portughes. Plinavon renviescha el al fatg, ch'ei seigi buc pli sempel per in Romontsch da midar dil romontsch al tudestg che quei ch'ei fussi per in Tudestg da midar dil tudestg al romontsch. Schon ch'ina tala argumentaziun sto vegnir dada muossa denton, ch'ei secapeva tuttavia buc da sesez da far la scola per romontsch.

Effectivamein era il romontsch aunc buc semtgaus per vegnir duvraus en quella domena. Per l'ina veva el il problem, ch'ei deva negin lungatg da standard pigl entir intschess, ch'ins stueva pia metter a disposiziun cudischs da scola en differentas variantas. Per l'autra vevan era quellas differentas variantas negina norma fixa, auter ch'il sursilvan protestant. Da dir ei denton, ch'era il tudestg veva aunc buc ina norma fixa da quei temps, mo empau meglier steva ei tuttina cun lez che cul romontsch. En scadin cass era ei clar el territori tudestg, ch'ins stoppi duvrar els cudischs da scola in lungatg surregional; igl ei mai stau en discussiun da far cudischs da scola el dialect da Turitg, quel da Basilea e quel da Cuera, eav. Aschi lunsch che quei secapescha da sesez ei denton il romontsch aunc gnanc vegnius tochen oz, e quei ha lu era menau el ella situaziun ualti difficultusa ch'el ei oz. Tgi che vegn memia tard, quel castigia l'istoria.

Per empruar da spindrar ton sco pusseivel han ils predicants protestants fundau 1827 in 'Verein zur Verbesserung der Volksschule in Graubünden'. Quel veva sco incumbensa principala dad edir cudischs da scola, era romontschs. 1832 ei in pendant catolic vegnius fundaus, buc denton dils prers catolics, che vevan la scola sut els, mobein da catolics liberals. Quei ei

secapescha vegniu taxau sco affrunt dils prers catolics, ed ils biars da lezs han semplamein boicottau las stentas da quella uniun. Ei mava secapescha en emprema lingia pil cuntegn da quels cudischs da scola e la sperdita da pussonza, buc per la fuorma dil lungatg. Il lungatg era, sco usitau, mo in mied per auters intents, en quei cass sustener ni cumbatter la laicisaziun dils cuntegns.

Quellas societads han effectivamein procurau enteifer relativamein cuort temps, denter 1834 e 1841, per cudischs da scola per differentas regiuns. Ina survesta da quei ch'ei vegniu fatg da quellas societads dat la suandonta tabella:

	Sc	Sp	Eb	Eo	(Sm)
ABC	1834	[1836	[1837	[1836	
	BR 3674	BR 1648]	BR 5534]	BR 5169]	
C. da leger	1836	1843			
	BR 1663	BR 1665			
C. instructiv	1840	1834	1841	1833	
	BR 1697	BR 2177	BR 4041	BR 4037	

Da quei temps quintav'ins, sco gia detg, cun treis cudischs da scola per tut il temps da scola, in ABC per emprender da leger e scriver, in cudisch da leger cun texts relativamein cuorts, ed in cudisch instructiv cun texts pli liungs, denton era texts tematics che tractan en scadin cass l'istoria grischuna ni schizun svizra, denton era ciencias naturalas, surtut geografia. Nus vegnin aunc a dar in'egliada sin in da quels cudischs en connex culs problems da terminologia che sedattan en quei connex. L'entira seria da 3 cudischs ei vegnida fatga en sursilvan catolic ed en sursilvan protestant. Mintgamai mo in ABC ed in secund cudisch ein vegni fatgs en puter e vallader. En surmiran e sutsilvan ei vegniu fatg nuot. Ils Surmirans valevan da quei temps pli u meins sco annexa dils Sursilvans catolics, cun quei ch'els eran era catolics. Els han survegniu pér 1857 e 1859 agens cudischs da scola. Els Sutsilvans duvravan u ils cudischs da scola sursilvans protestants ni ch'ei entschevevan directamein cul tudestg en scola. Els cudischs hai jeu buc indicau, denton lur nummer ella Biobliografia rumantscha per quels che vulan saver da tgeinins ch'ei setracta. Las societads han era buc procurau gest per tut ils cudischs da quei temps. Quels ch'ei en parantesas quadras ein edi dad outras instituziuns ni da privats. Ils ABCs, che vevan da quei temps silpli 24 paginas, savevan aunc privats ni ina societad scolastica regionala edir, mo ils auters vegnevan memia cars per lezs. La successiun da publicaziun dils cudischs ei era buc adina logica. Ella seria dils cudischs sursilvans protestants ei p.ex. il 'Cudisch instructiv', pia il tierz cudisch cumparius sco emprem. La raschun ei probablamein, ch'ei deva gia enzatgei che saveva vegnir duvrau sco ABC e per l'emprema lectura. Ei dat en scadin cass in *Cudischet d'ilg ABC e da nums*, cumparius 1820 (BR 1698), e sin basa dalla scripziun *ilg* cun <lg> setracta ei probablamein d'in cudisch protestant. Per la lectura survevan era historias dalla Bibla, per ordinari era transladas dil tudestg, survir. Ei dat en sursilvan protestant p.ex. in cudisch cul tetel *Istorias biblicas da J.P.Hebbel, vertidas or d'ilg tudesch tier diever della juventigna en las scolas romanschas evangelicas dador ils culms*, cumparius a Cuera 1831 (BR 545), Quel lev'ins forsa era buc gest concurrenzar cun in cudisch da leger cun texts da ca. la medema lunghezia. Da quels texts dat ei era en outras regiuns, era catolicas, sco la gliesta dallas "Istorgias biblicas"

ella Biografia rumantscha muossa (BR 527-552), ell'Engiadina naven da 1770 (BR 532), ellas autras regiuns empau pli tard. La raschun ch'ins ha fatg en Engiadina naven in secund cudisch gia 1833, il cudisch vallader corrispundent denton per 1841, astgass esser, ch'ins veva ell'Engiadina bassa aunc *Il magister amiaivel* dad Andrea Rosius a Porta, ch'era gie vegnius reedius 1831. Ils Sursilvans catolics vevan nuot, aschia che lez han saviu proceder sistematicamein in suenter l'auter senza stuer prender risguard sin caussas ch'existevan forsa schon, e lez han lu era fatg ils cudischs en successiun sistematica. Il cudisch protestant ed ils cudischs ladins ch'ei indicai en tiarza posiziun han in auter tetel ed in cuntegn ualti different dil 'Cudisch instructiv' catolic. Els cuntegnan all'entschatta era tocs da leger cuorts sut il tetel 'Requints morels', sco quei ch'els eran plitost quintai per il secund cudisch, ferton ch'il 'Requints our dall'istoria grischuna' eran effectivamein destinai per il tierz cudisch. Quei che pertucca il diember da paginas ein els denton claramain different dils 'Cudischs da leger' sursilvans. Lezs han 88 resp. 80 paginas, ferton ch'ils ladins han 250 resp. 294 paginas. Els cuntegnan pia parts da domisdus cudischs sursilvans. Tenor Deplazes (l.c.ann.2, p.44s.) setracta ei d'ina translaziun dil cudisch tudestg corrispundent, 'Erstes Schul- und Lesebuch', cumpariu 1831. Sin basa dil diember da paginas hai jeu mess els sut 'Cudischs instructivs', era sche lur tetel ei auters, numandamein 'Amprima lectura (...)' pil cudisch sursilvan protestant, 'Prüm cudasch da scola (...)' resp. 'da scoula' per ils dus cudischs ladins. Igl ei pia ni cudischs da leger ni cudischs instructivs, mobein in tip che cumpeglia tocs da domisdus.

Il grond meret da quellas societads per la scola publica ei tuttina stau da mussar, ch'ei seigi era pusseivel da far cudischs da scola romontschs en pliras variantas; silmeins en quater da quellas ein ellas gie tuttina vegnidas da procurar silmeins pil pli strict necessari. Cun quei ei era la discussiun da principi, schebein il romontsch seigi in summa habels da vegnir duvraus en scola, secalmada empau; las societads vevan semplamein mussau ella pratica, ch'ei seigi en principi pusseivel. Per las scolas agl ur digl intschess romontsch, surtut ella Tumliasca e silla Mantogna (Heinzenberg), ei quei success denton gia vegnius memia tard. Els vevan introduciu la scola tudestga, perquei ch'ei deva mieds da scola per lezza. Era Glion ha introduciu 1833 la scola tudestga, gest in onn avon che l'Associaziun per la scola protestanta ha ediu siu emprem cudisch en sursilvan protestant. E tier quella decisiun eis ei lu stau tochen avon in per onns. Il resultat da l'introducziun dil tudestg en scolas da vischnauncas romontschas ei lu era staus, che las biaras da quellas vischnauncas ein vegnidas germanisadas completamein el decuors da 3-4 generaziuns. Quei ei p.ex. succediu en praticamein tut las vischnauncas dalla Mantogna e las biaras dalla Tumleasca. Quellas vischnauncas eran aschia ni aschia gia confruntadas pli fetg cul tudestg e vevan perquei era pli paucas difficultads da gest entscheiver la scola per tudestg. Pil romontsch ein quellas decisiuns denton stadas fatalas.

Mo cun vegnir da far cudischs da scola en pliras versiuns eran aunc buc tut ils problems linguistics pil diever dil romontsch en scola sligiai. Sch'ins fa schon cudischs da scola en in lungatg regiunal, stuess quel ver ina norma relativamein fixa e, sche pusseivel, era mieds, nua ch'ins sa mirar, co che quella norma funcziuna. Ins stuess pia saver scriver tut ils cudischs da scola aschi ca. cul medem inventar ortografic e morfologic, ed ei stuess era dar in pign vocabulari, nua ch'ins anfla ils plaids, ch'ei empau meins currents, ed ina grammatica che cuntegn las fuormas principalas ch'ei da duvra. Da quei vevan ils idoms denton aunc nuot. Auter ch'il sursilvan protestant veva negin lungatg da scartira ina norma fixa, e gram-

maticas e vocabularis per Romontschs deva ei buc. Sch'ei deva gia ina caussa ni l'autra en quella direcziun, lu per mussar tudestg als Romontschs, buc per emprender romontsch. Quei che pertucca las grammaticas screttas pli u meins per romontsch, denton per emprender tudestg, hai jeu gia citau la grammatica da Pader Baseli Veith, *Gramatica Ramonscha per emprender il Lungaig Tudeschg*, cumparida 1805. Secapescha ch'ins anfla en quellas grammaticas era indicaziuns davart il romontsch. Aschia di p.ex. Veith (p.17) en ina "Nota: Ils Adverbis Ramontschs van bugien ora sin *mein*, ne *meing*, ils Tudeschgs aber bugien sin *lich*." Quei ei secapescha era ina indicaziun davart ils adverbs el romontsch, mo la descripciun dil romontsch ei buc il senn dalla grammatica. Gliez ei lu plitost il senn dalla *Praktische Deutsch=Romanische Grammatik* da Matth. Conradi (BR 1506), sco quei che Mattli Conrad segna ses cudischs. Quella ei cumparida 1820 a Turitg, ha denton la funcziun da mussar romontsch a Tudestgs. La medema funcziun sco la grammatica da Veith ha era l'emprema grammatica ladina da GILLI HEINRICH, *Fuormas grammaticas del linguach tudaisch in benefizi dellas scoulas romauntschas*, cumparida a Cuera 1841, "tres incombenza della societad scolastica d'Engiadin'ota" (BR 2854), ina societad ch'ha era procurau per auters cudischs da scola da quei temps. Culs vocabularis stat ei buc bia meglier. Ei dat bein singuls vocabularis gia el 17avel tschentaner, p.ex. in vocabulari talian – sursilvan e surmeiran, fatgs per ils caputschiners ch'eran sin parvenda en Surselva e si Surmeir, cumpariu 1729 (BR 2323), denton segir nunconuschents da quei temps. Ei dat era vocabularis tudestgs-ladins da quei tschentaner, p.ex. in da 1744 cul tetel *Der Die Das oder Nomenclatura* (BR 4524) ch'indiche-scha plaid tudestgs ordinai alfabeticamein, denton separai tenor genus, perquei il tetel 'Der Die Das', cun translaziun valladra e taliana. Mo era quels vocabularis eran segir buc en diever pli a l'entschatta dil 19avel tschentaner. Persuenter entscheiva ei lu a dar novs vocabularis. In dils emprems ordinaus puramein alfabeticamein ei publicaus sco annexa alla 'Gramatica Ramonscha' da P. Baseli Veith cul tetel: *Vocabulari, ú Raccolta de Plaid Tudeschgs e Ramontschs suenter igl Alphabet*. Igl ei in vocabulari da 100 paginas, da quellas 68 tudestg-romontsch, 32 romontsch-tudestg, pia ina repartiziun da 2/3 viers 1/3, mo tuttina. Con dera-sai che quella grammatica e quei vocabulari eran, ei grev da dir. En scadin cass ha Mattli Conrad, puspei lez, duvrau stediamein la part tudestg-romontscha per siu agen vocabulari. Lez ha numnadamein publicau in *Taschenwörterbuch der Romanisch=Deutschen Sprache*, hrsg. von Matthias Conradi, Turitg 1923. El dat era in num romontsch a quei cudisch: *Dictio-nar (Lexicon) da Tasca dilg linguaig romansch-tudesc*. Cheu vein nus lu era gest l'emprema emprova da scaffir in plaid romontsch per "Taschenwörterbuch", 'Dictionar' ni – en parantesas – 'lexicon da tasca'. Gest grond success ha quella denominaziun buc giu; en scadin cass emprovan ils vocabularis actuals plitost autras caussas, sco 'vocabulari tastgabel', mo che gliez hagi dapli success, dubet jeu. Mo tiel problems dalla producziun da neologissem romontschs aunc l'autra gada. Il vocabulari ha 265 paginas, pia en sesez ina pulita lavur. 1828 ha Conrad lu aunc publicau il pendant, il *Taschenwörterbuch der Deutsch=Romanischen Sprach*, puspei a Turitg, cun 191 paginas era in vocabulari empau pli satel, mo tuttina. Il problem ei mo puspei, ch'el ha scret quei en sursilvan protestant cun in u l'auter sursilvanissem, aschia ch'era quell'ovra ha saviu vegnir duvrada mo en in tscherchel geografic relati-vamein restrenschiu.

Pli specificamein per la scola eran denton ils vocabularis dad Otto Carisch. Lez era scolast da tudestg ella scola cantunala da Cuera, e quei per ils Romontschs e Talians. En quella funcziun veva el viu, tgei difficultads che quels vevan d'emprender tudestg. Perquei ha fatg ina *Kleine deutsch-italiänisch-romanische Wörtersammlung zum Gebrauch in unseren roma-*

nischen Landschulen. L'emprema ediziun da 1821 (BR 1137) cumpeggia mo 48 paginas, mo 1836 suonda ina secunda ediziun da 102 paginas (BR 1138), e 1848 ina tiarza da mo 70 paginas (BR 1139). Il medem onn ha el numnadamein aunc publicau in *Taschen-Wörterbuch der rätoromanischen Sprache in Graubünden, besonders der Oberländer und Engadiner Dialekte. Nach dem Oberländer zus[ammen]g[e]st[ellt] und etymologisch geordnet*. L'ordinaziun tenor l'etimologia ei lu buc aschi adattada pil diever pratic dil vocabulari, ch'ha effectivamein giu pauc success el Grischun romontsch sez. Persuenter ein ils scienziai stai incantai da quel, perquei ch'ei vevan uss gest las fuormas dils idioms principals ina sper l'autra e savevan luvrar cun quei material. Il vocabulari da tastga da Carisch ha effectivamein introduciu il romontsch ella scienza. Ils vocabularis da Conrad eran plein latinissemms ch'interessavan buc ils scienziai; lezs levan gie vegnir tier las specialitads dil romontsch. Perquei ha il romontsch giu in schliet num a l'entschatta dalla romanistica, mo vegn lu pli e pli interessants, inaga ch'ins entscheiva a ver avunda bien material per giudicar quel.

Mo igl ei clar, che quels vocabularis, cun excepziun dalla 'Kleine deutsch-italiänisch-romanische Wortsammlung' eran buc gest quei ch'ins vess duvrau en scola. E surtut han ei buc gidau la massa quels ch'han giu da far ils cudischs da scola, sco nus vegnin lu aunc a veser l'autra gada. Ina resumaziun da quella emprema fasa da preparaziun dils cudischs da scola veis vus era sin Fegl 1.